

ՆՈՐԱԳՈՅՆ ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

ՀԻՆԳ ԴԱՍԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

ԿԱՐԼ ԼԱՄՊՌԵԽՏԻ

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍԳ

Պատմագիտութիւնը ժԲ դարում յատկապէս քննութիւններ
ու տաք վիճաբանութիւնների առարկայ է դառնում, որովհետեւ
շատերը նրա գիտութիւն լինելն իսկ ժխտում են և դեռ ցայսօր
էլ ժխտում են, ուրիշներն էլ պաշտպանում էին նրա իրաւունքը
իրենց սուր ու խորիմաստ ուսումնասիրութիւններով: Այս պայ-
քարի հետեանքն եղաւ պատմագիտութեան բոլորի լուրջ ուշա-
դրութեան առարկայ դառնալը և բնականաբար նա արագ քայլե-
րով զարգացաւ: Օգուտ քաղելով միւս գիտութիւնների (հոգեբա-
նութիւն, տնտեսագիտութիւն, իրաւագիտութիւն և այլն) ձեռք
բերած գիտական օրէնքներից, պատմութիւնը ընդարձակեց իւր
ուսումնասիրութեան շրջանը մինչև այն աստիճան, որ ընդգրկեց
իւր մէջ համարեա ամեն ինչ և դարձաւ մի տեսակ հանրագիտակ
(էնցիկլօպէդիկ) գիտութիւն: Նրա ուսումնասիրութեան նիւթը այլ
ևս միայն քաղաքական դէպքերը ու նշանաւոր հասարակական ե-
րևոյթները չէին, այլև ժողովրդի, ազգի կուլտուրան, իսկ կուլտու-
րան մի ազգի ամբողջ գործունէութեան, ունեցած կեանքի նիւ-
թական ու հոգեկան արժէքների գումարը, ամփոփումն է: Պատ-
մութեան նիւթը կուլտուրան դառնալով անհրաժեշտօրէն նա իւր
ուսումնասիրութեան մէջ գործ պիտի ունենար ժողովրդի կամ
ազգի քաղաքական, տնտեսական, իրաւական ու հոգեկան երևոյթ-
ների հետ: Իւր ուսումնասիրութիւնը լուրջ ու գիտականօրէն ա-
ռաջ տանելու համար պէտք է կարիք զգար օգտուելու յիշեալ գի-
տութիւնների տուածներից, Պատմութիւնը իւր հերթին ազդեց
միւս գիտութիւնների վրայ ուսումնասիրութեան նոր մեթոդ մշա-
կելով: Ֆնացեալ բոլոր գիտութիւնները իրենց ուսումնասիրութեան
նիւթի ամբողջական քննութեան համար դիմում էին պատմական

մեթոդին. իրենց նիւթը պարզաբանելու համար ուսումնասիրում են նրա պատմական դարգացումը:

Անցեալ դարու խոշոր գէպքերը նմանապէս գիտական աշխարհի ուշադրութիւնը հրաւիրեցին պատմագիտութեան վրայ: Պատմութեան մէջ գործող ոյժերի վերլուծութիւնից առաջ եկան տարբեր ուղղութիւններ հասարակական կեանքը ղեկավարելու համար. պատմութեան ուսումնասիրութիւնը դարձաւ անժխտելի անհրաժեշտութիւն քաղաքական կուսակցութիւնների համար: Սըրանցից ամեն մէկը իւր աշխարհայեացքը գիտականօրէն պաշտպանելու համար սկսեց հնարաւորութեան չափով լրջմիտ ուսումնասիրել պատմութեան մէջ գործող ոյժերը: Այս կուսակցութիւնները մեծ մասամբ երկու խոշոր, տարբեր աշխարհայեացք պաշտպանող ուղղութիւնների են բաժանուում՝ մատերիալիստական և իդէալիստական, որոնց պայքարը դեռ այսօր էլ չի վերջացել: Պէտք է խոստովանուել, որ երկուսի մէջ էլ կային ծայրահեղութիւններ, մանաւանդ առաջինի մէջ, որը հետզհետէ սրբագրեց իւր թերութիւնները և մեղմացրեց երկաթէ կոշտած օրէնքների դաժանութիւնը: Պատմագիտութիւնը այսպիսով կապուելով հասարակական, կենսական հարցերի պարզաբանութեան խնդրի հետ առաւել ևս հետաքրքրութեան առարկայ դարձաւ և այսօր ամեն մի ինքնագիտակ մարդու համար հասարակական խնդիրներում լրջմիտ մասնակցելը պայմանաւորուում է պատմութեան հետ լուրջ ծանօթանալով: Միւս կողմից պատմագիտութեան այսպէս ասած գործնական նպատակներին անմիջապէս ծառայեցնելը թուլացրեց նրա գիտական արժէքը. այս չարիքի առաջն առնելու համար յատկապէս կարիք է զգացւում պատմագիտութեան մասին լուրջ դիտողութիւններ անել և ցոյց տալ, որ պատմագիտութեան գործնական, ժամանակակից նշանակութիւն ունենալն իսկ պահանջում է ի մօտոյ ծանօթանալ խնդրի հետ, լրջմիտ վերաբերուել: Պատմութեան մատուցած այս խոշոր ծառայութիւնը առաւել ևս կրկնապատկւում է, եթէ ի նկատի ենք ունենում, որ մեր, անցեալի շարունակութիւն, ներկան հասկանալու ու գնահատելու համար պէտք է դիմենք պատմութեան օժանդակութեանը: Իւրաքանչիւր մարդ որոշ աշխարհայեցողութեան տէր լինելով է մի ամբողջութիւն դառնում և միաժամանակ գործօն ոյժ: Այս նպատակը իրականանում է նաև պատմագիտութեան միջոցով:

Վերոյիշեալ պայմանները ի նկատի ունենալով թարգմանեցի այս փորձիկ, բայց լուրջ աշխատութիւնը: Հեղինակը, չարագիտի նշանաւոր ուսուցչապետը, Գերմանիայի դուքս էլ հռչակ է վայե-

լում իբր ուրոյն աշխարհայեցողութեան տէր և նոր ուղղութիւն մշակող պատմաբան: Իւր նոր ուղղութեամբ նա ուսումնասիրել է հեղինակին պատիւ բերող «Գերմանիայի կուլտուրայի պատմութիւն» բաղմահատոր գրութեան, որը իւր տեսակի մէջ առաջինն է: Հռչակաւոր պատմաբանի աշխարհայեցողութեան ու ուղղութեան եղանակի համառօտակի ամփոփումն է այս գրութեան: Մեզ հայերիս համար յատկապէս պէտք է հետաքրքրական լինի այս աշխատանքը, որովհետեւ թէ հասարակական կեանքում թէ պատմական ուսումնասիրութիւններում շատ յետաձգեց ենք: Յոյս ունիմ սրանով սէր զարթեցնել դէպի պատմութիւնը ընդհանրապէս և եռանդ ներշնչել մեր մտաւորականներին սկսել մեր ազգային պատմութեան ուսումնասիրութիւնը, որի կարիքը խիստ զգալի է թէ մեր դպրոցներում և թէ մեր հասարակական ծանրակշիռ խնդիրների պարզաբանութեան դէպքում:*)

ԹԱՐԳՄԱՆՈՂ

Այս գրքոյկով ողջունում եմ ովկիանոսի միւս կողմի երիտասարդ աշխարհը, որի հիւրասիրութիւնը վայելել կարողացայ վերջին ամիսներում և որի նախաձեռնութեանն են պարտական մասամբ հետեւել տողերը իրենց ծագմամբ. ողջունում եմ «ապագայի երկիրը»: Հայրենիք վերադառնալով բոլորովին այլ կերպ գուարթ ողջունում եմ իմ հայրենիքը և իմ ամենաերջանիկ անցեալի երկիրը՝ Հռենոսը և նրա լեռներն ու հովիտները: Թէև այսօր յիշողութեանս մէջ գեղեցկացած, բայց ուսանող երիտասարդութեան ինչ երջանիկ օրեր էին, որ հրաշալի, գուցէ և յիշալի պատմաբանների համար թանկագին, գերմանական երկրում ունեցել եմ: Ժամանակակից նման ընկերներս հեռու ցրուած են ամբողջ աշխարհում: Բայց դեռ Հռենոսի ափին շատ սիրելի ընկեր ապրում է, շատ շատերը հներից, անցեալ դարու սերունդներից, որոնց, մեծ ժամանակի ականատեսներին, միշտ առանձնապէս մօտ եմ եղել, որոնց մէջ երջանիկ ճակատագրի շնորհիւ ոչ միայն հասարակական, այլ և ճշմարիտ ընկերներ եմ գտել: Ողջունում եմ ձեզ բոլորիդ. յարգանք նրանց յիշատակին, որոնք այլևս չեն գործում:

Կ. ԼԱՄՊՈՒՄՅ

Նիւ-Եօրկ
1 նոյեմբ. 1904

*) Թարգմանութիւնը ազատ է եղել մի բանի տեղերում մտքի պարզութեան համար:

ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄ ԵՒ

ՆԵՐԿԱՅ ԲՆՈՑԹԸ

Նորադոյն պատմադիտութիւնը նախ և առաջ մի սոցիալ-հոգեբանական դիտութիւն է: Այն պայքարը, որը դեռ ներկայումս էլ պատմական դիտութեան հին և նոր ուղղութիւնների մէջ շարունակուում է, վերաբերում է ամենից առաջ այն բանին, թէ սոցիալ-հոգեբանական գործօնները ի՞նչ նշանակութիւն ունին պատմութեան մէջ անհատական հոգեբանականների վերաբերմամբ. մի քիչ պակաս որոշակի ասած, թէ ի՞նչպէս պէտք է բմբռնել դրութիւնները մի կողմից և հերոսներին միւս կողմից իբրև պատմական ընթացքը շարժող ոյժերի:

Այս պայքարում նոր, առաջանցնող և աւելի ընդգրկող տեսութիւնը սոցիալ-հոգեբանականն է, ուստի կարելի է հէնց այդ էլ իբրև նորադոյնը նկատել: Անհատական հոգեբանականը ընդհակառակը հինն է, նա, որը նկատուում է նախ և առաջ բաւական երկար ժամանակ անվիճելի և ըստմաթիւ պատմական գրուածքներում իրեն ազդեցութեամբ լաւ ամրապնդուած դիրքը պաշտպանող:

Արդ, ի՞նչ է այս հակառակութիւնների պատճառը: Անձնական քմահաճո՞ւթք, եղակի հետադօտողի առանձնայատուկ կերպով օժտուած լինե՞լը: Յետադիմական զգացմո՞ւնքը ընդդէմ այս կամ այն սկզբունքի վերաբերմամբ եղած նախկին չափազանցութիւնների: Ուրիշ հոգեկան հոսանքներով՝ օրինակ փիլիսոփայական կամ բնական դիտութեան պատմադիտութեան գունաւորո՞ւմը: Սրանցից և ոչ մէկը. մենք կանգնած ենք պատմադիտութեան ներսից բղխող, նրա ընթացքի մի կարևոր փոփոխութեան առաջ, որը իւր հերթին ընդհանրապէս նորադոյն

հոգեկան կեանքի խորը փոփոխութիւնների մի արտայայտութիւնն է:

Այստեղ կատարուող այս ընթացքը հասկանալու համար պէտք է լիշէլ հետեւեալ պատմական հակադրութիւնները:

Նախ մի ժամանակ, երբ բոլոր մարդիկ համեմատաբար փոքր, մարդկային համայնքներում, օրինակ ապագայ ազգային սկզբնական կազմութիւններում, հոգեպէս բացարձակապէս նման են լինելու. այնպէս որ նրանք իրենց գործելու և զգալու մէջ ինչպէս միևնոյն կազմութեան օրինակներ իրար մօտ են գործում: Յետոյ էլ մի ուրիշ ժամանակ, երբ շատ ընդարձակ չափ ունեցող մարդկային մի համայնքում իւրաքանչիւրը միևնոյն այլ կերպ է կազմուած լինելու այն ծեռի, որ—աւելի ուժեղ քան ներկայումս է—նրա կամենալն ու զգալը իւր ընկերներից ամեն կերպ տարբերում է:

Պարզ է. մենք ներկայացրինք մարդկային հոգեկան կեանքի երկու ծայրերը. սրանց ազդեցութիւնները, այն դիտողութիւնների համար, որոնք ձեռնարկուելու են այս ծայրերի մէջ ժամանակի ընթացքում կատարուող, այսինքն պատմական հոգեկան կեանքի վերաբերմամբ, շատ տարբեր են լինելու: Առաջին դէպքում դիտողութիւնը պէտք է միայն մէկի կեանքի նկարագիրը տայ, որովհետեւ բոլորի հոգեկան կեանքի դիտողութիւնը աւելի բան չէր տայ, բայց եթէ մի գումար, որը արդէն յայտնի էր. եզակի հոգեկան կեանքն է այդ: Երկրորդ դէպքում պէտք է ի հարկէ նախ եզակիի հոգեկան կեանքը ի նկատի առնուի. բայց շուտով կերեայ, որ այդ դեռ չի նշանակում, թէ իւր մէջ բոլորի հոգեկան կեանքի բնաւորութիւնն է կրում. աւելի շատ կերեայ, որ ընդհանուրի հոգեկան կեանքը, որը իւր մէջ ունի եզակիների իրարից տարբերուող հոգեկան կեանքի արտայայտութիւններ, բոլորովին մի այլ բոն է, իւր յատուկ հոգեկան սօցիալ-հոգեկան բնաւորութիւնն ունի, որ եզակիի հոգեկան գործունէութիւնը ընդհանուրի հոգեկան կեանքին այնպէս է ստորադասուած, որ նա իւր բարձր ու լաւագոյն արտայայտութիւններում էլ ենթարկուած է վերջինիս:

Երևում է, որ իրար մօտ ապրող, հոգեպէս բոլորովին նոյն անհատների առաջին դէպքի դիտողութիւնից ստացւում է միայն անհատական հոգեբանական պատմական հասկացողութեան եղանակ. երկրորդ՝ իրար մօտ ապրող բացարձակապէս շերտաւորուած անհատների դէպքի դիտողութիւնից ստացւում է հիմնաւորապէս սօցիալ-հոգեբանական պատմական հասկացողութեան եղանակ:

Այս երկու առաջարկած դէպքերը, սակայն, իրականութեան մէջ երբէք կատարելապէս ներկայացրած ձևով երևան չեն դալի: Սակի շատ նրանց մէջ եղած կապերը տալիս են պատմական ընթացքի և պատմադիտութեան համար սկզբունքներ. իրար նման անձնաւորութիւնների դէպքը և անհատական պատմական հետազոտութիւնը կուտուրայի սկզբնաւորութեան համար ծառայում է իբրև սկզբունք ցածր կուտուրայի, իսկ ոչ նման անձնաւորութիւնների և սօցիալ-հոգեբանական հասկացողութեան դէպքը երևում է իբրև հիմք բարձր կուտուրայի: Սրանց պատճառը այն պարզ հիմքն է, որ կուտուրայի զարգացումը մարդկային հոգու մղումն է աւելի շերտաւորման և միաւորման:

Զուտ հոգեբանօրէն նայած, մինչև այժմ արած նկարագրութիւններից երևում են զարգացման ամենացածր աստիճանից սկսած մինչև ամենաբարձրի պատմական հետազոտութեան ուղղութիւնները, որոնց և համապատասխանում է չիրաւի երկրի վրայ ամեն տեղ եղած պատմական նկարագրութիւնն ու պատմադիտութիւնը, միշտ սկսւում է պատահածի անհատական հոգեբանական մշակութիւնից և վերջապէս դալիս է մեծ մասամբ սօցիալ-հոգեբանական հասկացողութիւնը: Երկու բնորոշ խօսքով ասած, այս ընթացքն է հերոսների առասպելների կուտուրական պատմութեան հասնելը:

Նկարենք այս պատմական զարգացման ընթացքը մի փոքր աւելի բազմազուն և մանրամասն. այստեղ կստանանք նախ մի, ամենքին յայտնի իրողութիւն, որ ստորին կուտուրաները իրենց համար բնորոշ պայմանների մասին նոյնքան քիչ հասկացողութիւն ունին, որքան և այդ պայմանների և ուրիշ կու-

տուրանների պայծառների մէջ եղած տարբերութեան մասին: Նոյնիսկ միջին դարու վերջերի Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Իսպանիայի և մանաւանդ Գերմանիայի բանաստեղծը զտստկան ժամանակի նիւթը մշակում էր և ղենում ինքիտակցօրէն իւր ժամանակի պայմանների տակ: Էնէսթր դառնում է ասպետ. Դիդոն—գղեակի տիրուհի: Միայն նոր ժամանակների սկիզբը, մեռնող միջնադարի դարերը կարողացան մի լուսաբանող ըմբռնողութիւն տալ զանազան կուլտուրական պայմանների տարբերութիւնների վերաբերմամբ և այսպիսով նաև մեր ըմբռնողութեանը մի աւելի պարզաբանուած միտք՝ կուլտուրական ժամանակի պատմական տարբերութիւնը հասկանալու: Նման դիտողութիւններ կարելի է անել նաև դասական աշխարհում և արևելեան ասիական կուլտուրաներում: Ամեն տեղ էլ սօցիալ-հոգեբանական պատմական ըմբռնողութեան սկիզբը լինում է մի այնպիսի ժամանակում, երբ անհատը միջնադարեան կաշկանդուած դրութիւնից իրեն ազատագրում է, որպէս զի, այսպէս ասած, նոր ժամանակը սկսելու հետ շերտաւորման արագ ընթացքը սկսի:

Այս վայրկեանից առաջ, սակայն, ամեն տեղ էլ դեռ շատ դարեր են անցնում, երբ պատմութիւնը հասկացւում է իբրև զուտ անհատական հոգեբանական, զուտ արդիւնք որոշ եզակի անհատների: Այս բանին համապատասխան մեզ հասած պատմական նիւթը զուտ անհատական է: Սկզբում համարեա թէ ամեն տեղ պատահող և իբրև տիպիկ նկատուած ձևեր երևւում են երկուսը՝ պատմական անցքերի ցանկը և հերոսների մասին կազմուած աւանդութիւնը:

Շատ նշանակալից սկզբնաւորութիւն: Ո՞րտեղից է այս երկուութիւնը: Երկու դէպքում էլ խնդիրը վերաբերում է եզակի անձնաւորութիւնների, առանձնապէս նախահայրերի լիշատակութեանը: Բայց մի դէպքում լիշատակութիւնը բոլորովին պարզ, պրօզայիկ է, սերունդների բնական յաջորդակալութեան իրողութեան լիշատակութիւնն է: Միւս դէպքում եզակի անձնաւորութիւնը առաջ է քաշուած և նրա գործերը բանաստեղծական ձևերով, այլև բովանդակութեան չափազան-

ցութիւններով յաւերժացւում է: Ի՞նչից է առաջ գալի այս տարբերութիւնը: Մենք տեսնում ենք պատմական դիտողութեան ձևի մի հիմնական բաժանում, որ ինչպէս բարձր, նոյնպէս և ցածր կուտուրայի ամեն ժամանակներում հանդէս է գալի: Սրանց կարելի է անուանել նատուրալիզմ և իդէալիզմ: Առաջին դէպքում մարդ իրականութեանը մօտ է կանգնած, հոգեպէս նրան բոլորովին մօտ է և նկարագրում է միայն այն: Սրան պատկանում են անմիջական ու շատ արձանագրութեան ձևերը. այժմ նման բաներ են օրաթերթերը, որոնք կոչուած են տարեգրութեան ձևով հաղորդելու լուրերը և ստատիստիկան: Միւս դէպքում աւելանում է պատահածը սկզբունքով հաւասարապէս լուսանկարող և ծայնագրող ընդօրինակմանը, նաև սրանց ի մի հաւաքող ժամանակի և լիշատակութեան ի նկատի առնուելը: Մի լիշողութիւն, որը թոյլ է տալի կրօնատու, ուղղու, հաղարաւոր օտար կապակցութիւններ և սեփական զգացումների յաւելում. մի խօսքով անհատականացնող և այսպիսով արհեստական կերպով փոխուած մի լիշողութիւն: Ուրիշ ի՞նչ է նշանակում իդէալականացնելը, բայց եթէ մի նիւթ լիշողութեան համաժայն այնպէս մշակել, որ այդ մշակման մէջ անձնականը տեղ բռնի, ուր հնարաւոր է նոյն իսկ դիտաւորեալ կերպով, ընդսին իւր իսկ անձնաւորութեան ամբողջ հոգեկան զեղումները ընդարձակ հեղեղումներով ծաւալել: Այսպիսով բարձր կուտուրայում, շերտաւորուած անհատների մէջ անձնական ոճն է ծագում, այլև անձնական գեղարուեստական երկը, մինչդեռ ցածր կուտուրայում, նման անհատների մէջ, իրար շատ նման շատ անձնաւորութիւնների միաժամանակ գործելուց ոչ անձնական, այլ ժամանակի ոճն է առաջ գալի, այլ և այս որոշ ժամանակի ոճի համաժայն գեղարուեստական երկը:

Այսպիսով պատմական լիշատակաւորներով բացատրւում են հէնց սկզբում միմեանց մօտ գոյութիւն ունեցող բնական և իդէալական ձևերը. իբր բնական ձև երևում է առաւելապէս սերնդի ճիւղագրութիւնը. իբր իդէալական՝ դիւցազներգութիւնը: Այստեղից երևում է դարեր տեղող պայքարի արմատը,

Թէ պատմական երկը մի գեղարուեստական երկ է լինելու թէ ոչ: Միշտ էլ նա կլինի մի գեղարուեստական երկ, քանի որ նոյնիսկ բնական ձեւի լիշատակարանների մէջ, առնուազն բարձր կուլտուրայում, անձնական տարրի ազդեցութիւնը անխուսափելի է: Անպայման նա կլինի մի գեղարուեստական երկ, երբ նիւթը ընդարձակ է և լիշողութեամբ իդէալականացրած նիւթի ընդգրկումը անխուսափելիօրէն օժանդակում է նրա մշակութեանը: Եթէ ge leye ferenda ասելու լինինք, պէտք է խոստովանել, որ մեր ժամանակի իւրաքանչիւր պատմական երկ ոչ միայն անդիտակցօրէն, այլև բոլորովին դիտակցօրէն մի գեղարուեստական երկի բնոյթ է կրում:

Սակայն ճիւղազրուութիւնն ու դիւցազներգութիւնը անհատական հոգեբանութեան լիշատակարանների միակ ձևերը չեն: Նրանց հետ միասին կուլտուրայի ու հոգեկան ազատ ժամանակի զարգացման հետ առաջ են դալի նաև ուրիշները: Երբ հնարաւոր է դառնում մարդկային գործողութիւնների առաջադիմութեանը հետևել ոչ միայն անդիր աւանդութիւններով, ինչպիսին են ճիւղազրուութիւնը և դիւցազներգութիւնը, այլ աւելի խորը, օրինակ տառերով, վրձինով ու քարեգրչով, այն ժամանակ ճիւղազրուութիւնը տարեզրուութիւնով և դիւցազներգութիւնը ժամանակազրուութիւնով հնարաւոր է լինում եթէ ոչ փոխարինել, որովհետև հին ձևերը դեռ մնում են, զոնէ նրանց աւելի տեղ տալ: Այս ձևերն էլ կարող են կրկին մեծանալ: Իւրաքանչիւր մարդկային համայնքի պատմութեան մէջ գալիս է մի անվրէպ ժամանակ, երբ դիտակցութիւնը, շնորհիւ իւր փորձառութեան, աշխատում է երևոյթների աշխարհը անկախ բաժանել և իշխել, երբ համեմատութիւնից ստացած վրձիւը տեղի է տալիս հետգիտէ ինդուկտիվ (ներածական) մեթոդին և հրաշքը՝ պատճառաբանութեան: Այսպիսով հանդէս է գալի աշխարհի առաջին դիտական ըմբռնողութիւնը, որը միաժամանակ ընդգրկում է նաև պատմական աւանդութիւնները, այս պատահում է թէ բնական և թէ իդէալիստական ուղղութեամբ:

Հետևելով առաջին տեսակէտին, սկսում են աւանդութիւն-

ները նոր աղբիւրների համաժայն քննել, երբ դտնում են աղբիւրներ, Ֆիլօզֆիական մաքուր ձևերով աշխարհ են բերում. ամբողջ աւանդութիւնը անխոնջ ու անվերջ շանասիրութեամբ հետազօտւում է մինչև հաւաստիացման աստիճանը: Յետոյ սկսում են եզակի դէպքերով զբաղուել. այս դէպքում պատուի արժանին այն է համարւում, որ իւրաքանչիւր դէպք հնարաւոր եղածին չափ զտուած, միսժամանակ աւանդութեան կեդտից ու տղմից մաքրուած հանդէս բերուի:

Միւս կողմից կարիք է զգացւում այս ձևով բնական քննադատութեան միշտ աշխատող ջրաղացի տակից ելած մաքուր, եզակի աւանդութիւնների հատուածները իբրև նիւթ ծառայեցնել պատմական դրական շինութեան համար. շինութիւն, որ ունենալու է ճոխ բազմաթիւ սենեակներ ու շատ սարաւանդներ (Flügel): Անշուշտ այստեղ դեր է խաղալու մի վերահսկող և ի մի ամփոփող լիշողութիւն, այլ և օգնելու են լոյզերն ու երևակայութիւնը, որոնք աշակցում են նրա գործողութեանը: Այլապէս ի՞նչ ձևով հնարաւոր կլինէր այս ահագին նիւթին տիրապետելը: Սակայն հէնց միայն լիշողութեան համաժայն ի մի ամփոփելը, միսժամանակ և նկարադրուած ձևով նիւթին տիրապետելը ըստ ինքեան անհնար է թւում: Այժմ որոշ օժանդակ միջոցների կարիքն է զգացւում. ահագին դէպքերի մասերը ըստ լիշողութեան ի մի գուգորդելու համար միջոցներ, որոնց կարելի է բանականութիւնից ստանալ. հարկաւոր է դատողութիւնների որոշ ձևեր, որոնցով հնարաւոր լինի ամբողջ մասերի բաժանել և այդ ձևով տիրապետել եղածին: Այդ դատողութիւնները բնականաբար նախ կապւում են եզակի անձնաւորութիւնների հետ, որոնք միշտ էլ միակ կամ առնուազն ըստ էութեան միակ հոգեկան շարժիչներն են երևում պատմութեան: Նրանց գործերը, նրանց եզակի աշխատանքները, եզակի անձնաւորութիւնների ընդհանուր աշխատանքները, եթէ սրանց, իբրև մի ամբողջացած եղրակացութեան, օրինակ մի պաշտօնէութեան կամ մի տիրապետողի մասեր կարելի լինի ընդունել, այդ բոլորը այն դատողութիւնների են լարում, որոնցով ընդհանուր ընթացքը բացատրւում

է և այդպիսով ըմբռնելի է դառնում: Այս արդէն պատճառաբանական պատմութիւնն է:

Սակայն պատճառաբանութեան մէջ գործադրուած *divide et impera*-ն վերջ ի վերջոյ բաւարար չի երևում աւանդութիւնների նիւթի մեծութեան վերաբերմամբ, որովհետեւ նիւթը միշտ ընդարձակում է: Դէպքերի այն խմբերը, որ պատճառաբանական մեթոդը հեշտութեամբ ի մի համախմբելու հնարաւորութիւն է ներկայացնում, հերոսների կեանքի ամբողջութիւնը և մի պատերազմի ընթացքի դէպքերը կամ մի դիպլոմատիական գործը նիւթի մասերի բաժանելու դէպքում երևան են բերում հետդիտէ աւելի բարձր կուսակցութեան ուրուադիժը. այդ կապակցութիւնը ժամանակամիջոցների ընթացքում ժողովրդի մէջ եղած դէպքերը ի մի է համախմբում. այդպիսով, օրինակ, ստացւում են ուրուադժեր պապականութեան պատմութեան մէջ միշտ կրկնուող երևոյթիւնների, կամ պրոսական միապետութեան զարգացման մէջ նման դէպքեր, տիպեր կամ հոգեկան կեանքի բոլորովին նման հիմնական դժերի ուրուադժեր, որոնք բողոքականութեան կոչումների առաքիւնութիւնների մէջ արտայայտւում են: Այստեղ էլ պարզապէս պատճառաբանութիւնից շատ աւելի բարձրը դատողութիւն կազմելու ճանապարհն է հանդէս գալի. պատմական դէպքերը, երբ պատճառաբանալ մի ամբողջութիւն են կազմում, իրենց ունեցած ընդհանուր նշանների շնորհիւ մի աւելի բարձր միութեան են վերածւում: Երբ այս կատարւում է, սկսւում է պատմագրութեան մի եղանակ, որը վերջը հասցնում է այսպէս ասած պատմական իդէաների գիտութեան աստիճանին: Այս անունը առաջ է եկել այն բանից, որ ամբողջի մէջ եղած պատմական ընդհանուր դժերը իդէա է անուանուել. այնպէս որ գործողութիւնից, պատճառաբանութիւնից յետոյ իդէան իրրեւ մտածողութեան համախմբում աւելի բարձր մի ձև է նկատուել: Այս բանը, որքան մինչև այժմ հետազօտութիւնները մի որոշ ժամանակ որոշելու հնարաւորութիւն են ներկայացնում արեւմտեան կուլտուրայում իւր մաքուր պատմագրական սկզբնաւորութեամբ հանդէս է գալի.

առաջին անգամ 18-րդ դարու առաջին կիսի վերջին տասնեակներում գերմանական պատմագրութեան մէջ:

Սմբողջացման այս բարձր ծեփերը սկզբից և եթ պատմական բնական թէ իդէալիստական ըմբռնողութեան կողմն էին հակուած: Պարզ է, որ սրանք իրրեւ համեմատաբար աւելի վերացական ծեփեր լիշողութեան հետ զործ ունէին և հէնց զուտ հսգերանական հիմքերով նախ իդէալիստական պատմագրութեան հետ պէտք է մօտիկ առնչութիւն ունենային: Սրան աւելանում է և այն, որ սրանք (իդէաները) դեռ պրիմիտիւ իդէաների գիտութեան մէջ ստացել էին աւելի բարձր, բայց դեռ անպատրաստ կերպարանք և ընդունակ էին երբեք ուղղակի գերզգայական բնաւորութիւն ստանալու: Իդէաները երեւում են ոչ իբր մարդկային, որոնք ամենամեծ պատմական կապակցութիւնների ընդհանուր գծերի մեկուսացման ու վերացման շնորհիւ ստացած հասկացողութեան հիմք են ծառայում, այլ աւելի շուտ երեւում են իրրեւ այս դէպքերի ետեւում կառավարող, նրանց մէջ իշխող և որոշող աստուածային ոյժեր, որոնք իրրեւ բացարձակի, մարդկային հակատաղրի մէջ յայտնուելու ու գործելու ծեփեր են երեւում: Պատմագրութեան մի ծեփ, որը 18-րդ դարու երկրորդ կիսում Գերմանիայում դանդաղորէն զարգացաւ, որը լետոյ յատկապէս Շէլլինգի շնորհիւ գերմանական ռօմանտիզմի համար մեծագոյն իդէալիստական փիլիսոփայութիւնը դարձաւ, որի հիմնական աշխարհայեցողութեանը Ռանկէն իւր կեանքի ընթացքում հպատակւում էր և վերջապէս նա իւր ընդարձակման ու զարգացման բոլոր սահմաններով ու կէտերով 19-րդ դարու համարեա ամբողջ բարձր պատմական զարգացման անհրաժեշտ մասը դարձաւ:

Այս միջոցում իդէաների վարդապետութեան իմացաբանական բնոյթը վաղուց յայտնի էր դարձել և անցեալ դարու 90-ական թուականներին սկսուած և մասամբ այժմ դեռ շարունակուող պատմական գիտութեան մեթոդի մեծ վերլուծութեան սկզբում նոյն բանը պարզապէս շեշտուել է: Պէտք է ասել, որ այսօր ոչ ոք այլ ևս պատմական իդէաների գերզգայական բնաւորութեանը չի հաւատում, առնուազն ամբողջովին չի ընդուն-

նուժ կամ զուցէ Ռանկէի մտքով չի ընդունում այն. որ ընդհակառակը նրանց մէջ բովանդակուող անհատական հոգեբանական դէպքերի շարքերը ի մի ամփոփելու զաղափարի ձևերը և այս վերջիններիս օգտակարութիւնը լոյրորին արդէն ծանօթ է:

Մինչդեռ այսպիսով պատմութեան անհատական հոգեբանական դիտողութեան եղանակը հետզհետէ հասաւ իւր միջոցների այն կատարելութեանը, որը այսօր ունի, միւս կողմից նա վաղուց արդէն դադարեցրել էր նրանց սահմանաւորումն ու փոխարինումը սօցիալ-հոգեբանական դիտողութեան եղանակով, որքան խնդիրը պատմական հասկացողութեան սկզբունքներին էր վերաբերում:

Մասամբ 17-րդ դարի, բայց առաւելապէս 18 և 19-րդ դարի ընթացքում արեւմտեան ևրոպական կուլտուրայում բոլոր ժողովրդները ապրել էին ժամանակներ, երբ այդ կուլտուրային պատկանող անհատների մէջ խիստ հոգեբանական շերտաւորումներ էին տեղի ունեցել: Այս ազգերի մէջ առաջ էր եկել մի ժամանակ և նրանցից էլ հաղորդուել էր, նոր ամբերկական աշխարհի կուլտուրային, որը իրաւունքով կարելի է անձնականութեան (subjektivismus) ժամանակ անուանել: Ոչ թէ միօրինակութիւնը, այլ եզակիի անհատական զարգացման բաղձօրինակութիւնն է այսօր իդէալ համարւում: Մեր ժամանակի ընդհանուր կուլտուրայի հիմքը անհատների ահադին աշխատանքի միութիւնն է, անհատներ, որոնք միմեանցից խիստ տարբերուժ են:

Սա մի շատ ծանօթ դրութիւն է մեզ համար. վեցից եօթը սերունդների ջանասէր շառադիմութեան մի արդիւնք. աւելորդ է այս դրութիւնը աւելի պարզ նկարագրել: Աւելի տեղին է այս փոփոխութիւնից հանել այն տրամաբանական ու պարզ եզրակացութիւնները, որոնք պատմութեան զիտութեան թէ ներկայ և թէ մօտիկ ապագայ ընդթի համար կարեւոր են: Այստեղից երևում է, որ մի այդպիսի ժամանակի համար այն պատմական հասկացողութիւնն է յարմար, որը անհատական հոգեբանական դիտողութեան ձևի հետ ընդունում է նաև սօցիալ հոգեբանականը. այսինքն մարդկային համայնքների հոգե-

կան ընդհանուր արդիւնքների զարգացման դիտողութիւնը: Այս վերջինի մասին ոչ թէ պէտք է պատահական կերպով խօսուի, այլ պէտք է միշտ և անհրաժեշտօրէն լւրջանջիւր պատմական հետազոտութեան խնդիրների լուծման դէպքում ի նկատի առնուի, որ ուրեմն սօցիալ-հոգեբանական յոյժերն ուժեղ և ընդամին զարգացման համար միակ որոշիչ յոյժերն են. այն յոյժերն են, որոնց ընթացքում անհատական հոգեբանական յոյժերի արդիւնքները ներփակուած են¹⁾:

Այժմեան անհրաժեշտ դիտողութեան եղանակի այս ընդհանուր ձևակերպումը ոչ միայն պատմադրութեան ճիւղում մասամբ պարզ դիտակցութեամբ իւր արդիւնքներն է տուել, այլ և նոյն իսկ բոլորովին նոր դիտութիւնների, օրինակ սօցիօլօգիայի առաջ գալուն նպաստել է. բոլորովին նոր մեթոդները, օրինակ նախապատմական պեղումների, առաջին անգամ գիտականօրէն արդիւնաւէտ է դարձրել: Բայց անշուշտ սխալ կլինէր ընդունել, որ այս զարգացումը յանկարծակի է եղել և որ դեռ այսօր իսկ վերջացած կարող է համարուել: Աւելի շուտ այդ փոփոխութիւնը երկար է տեւել, առնուազն մէկ ու կէս դար, եթէ մենք ի նկատի ունենանք գերմանական հողի վրայ կատարուած դէպքերի ընթացքը: Նախկին անհատական հոգեբանական հայեացքների դէմ մղած մշտական պայքարը եղել է հանդարտ, թէև միշտ էլ անյաղթելի է մնացել, չնայելով, որ նա սկսուող հայեացքի բնաւորութիւն ու մթութիւն ունէր, որովհետև իբրև ժամանակի ամենախոր հոգեկան փոփոխութիւնների, նոր հայեացքների արդիւնք էր հանդէս գալի, որպէս զի այժմ ընդարձակութիւն ու տրամաբանական ամրութիւն ու կապակցութիւն ձեռք բերի. այնպէս որ ամենաօխերիմ հակառակորդներն անգամ անկարող եղան կամ վճռականօրէն թուլացնելու այն և կամ նոյնիսկ մեկուսացնելու:

Քանի որ այստեղից սկսած յատկապէս տալու եմ գերմա-

¹⁾ Այս կէտի մասին հետեւեալ դասախօսութիւններում աւելի մանրամասն կխօսուի: Սկզբունքով ընդունում են և անհատական ուղղութեան պատմաբանները, բայց նրանք չեն աշխատում ուղղակի և միշտ այդ ուղղութեամբ:

նական զարգացման նկարագիրը, որովհետև այս ինձ ամենից լաւ յայտնի է, այլ և կարծում եմ ամփոփ սահմանում կարճ ժամանակուայ ընթացքում աւելի պարզ ու ուժեղ արուեստով նկարագիր տալ կարող եմ, ուստի առաջին տեղը պէտք է լինեմ Հերդերի պատուոյ արժանի անունը, որի մահուան հարիւրամեակը մի փոքր առաջ գերմանացիք փառաւորապէս տօնեցին, այն գերմանացիք, որոնք մեր հողագնդի վրայ դեռ ապրում են: Հերդերը նախ գերմանական կուլտուրայի շրջանում, ապա նաև նրանից դուրս «Ժողովրդի հոգու» գաղափարի ստեղծողն է եղել: Նա նախ մարդկային ամենամեծ համայնքների — աղղերի պատմական հասկացողութեան համար սօցիալ-հոգեբանական պահանջները գործադրեց և սրանցից էլ հանեց անհրաժեշտ հետևանքները: Սակայն նա այս բանը արաւ, ինչպէս յատկապէս «Իդէաներ մարդկութեան պատմութեան համար» աշխատութիւնը ցոյց է տալի, ոչ հանդարտ, հնար եղածին չափ սառնարիւն, իբր դուռ մտաւոր հետազօտութիւն, այլ աւելի շուտ ոգևորուած թռիչքներով լի դիտողութիւններով և զիւտ անողին յատուկ յափշտակութեամբ: Սօցիալ-հոգեբանական յարաբերութիւններին վերաբերող նոր գտնուած անվերջ նիւթի նկատմամբ սա հոգեբանական մի այնպիսի դրութիւն էր, որի համար Հերդերին ուրիշ ոչ մի բանում մեղադրել չէր նշանակի, բայց եթէ խիստ քիչ սօցիալ-հոգեբանական հասկացողութեան պակասութեան մէջ: Այն ժամանակներում, երբ մարդկային համայնքները դէպի մի փոխուած աւելի բարձր հոգեկան զոյութեան են ձգտում, այս բանը բանականութեան համաժայն չի լինում և ոչ էլ մտածողութեան զուտ բանական փորձուած ճանապարհով: Աւելի շուտ նոր զայիքի երիտասարդական զգացումներով, լուսաւորող նոր կապակցութիւնների նախազգացումով ոգևորուած մի նոր ժամանակի մուտքի դռներից են անցնում և զիտութիւնը դառնում է մարդարեւութիւն, փիլիսոփայութիւնը բանաստեղծող բնազանցութիւն: Այս էր գերմանական նշանաւոր ժամանակի անձնականութեան բնաւորութիւնը, որը սկսեց կլօպշտօկով և որի զարգացման վերջին ճիւղն էր նշոյնութեան փիլիսոփայութիւնը: Այս ժամանակի առաջնակարգ, մեծ ներկայացուցիչներից է և

Հերդերը: Ուստի Հերդերի յափշտակուած ըմբռնումը պատմութեան սօցիալ-հոգեբանական տարրերի՝ եղակի չէ. նա մի ամբողջ շրջանի սեփականութիւնն է և ընդգրկում է այդ շրջանի աչքի ընկնող երևոյթը, ռօմանտիզմն ևս: Այս նորը մի պարզ արտայայտութեամբ ասելու համար ասենք, որ այսպիսով ձեռք էր բերած սօցիալական հոգու բազմաթիւ բարդ երևոյթների վերաբերմամբ առաջին անգամ մի տեսութիւն: Արդէն յառաջադիմել էին այս տեսութեան էական կէտերը շատ անգամ մասամբ, երբեմն ամբողջապէս բանաստեղծօրէն նկարագրելու, բայց սօցիալ-հոգեբանութեան բաղադրիչ տարրերի ըմբռնման, ամբողջացած երևոյթների հասարակ տարրալուծման դեռ չէին հասել:

Կուլտուրայի պատմագրութեան եղանակն է, որը յատկապէս դրադուած է սօցիալ հոգեբանութեան նկարագրով, որը մնաց մինչև Ֆրայտագ և Ռիլ, նոյնիսկ մինչև Բռլկհարդը և միայն վերջին դարու վերջին տասնեակներից սկսած այս ըմբռնումը հնանում է:

Եթէ այս երկար խաղաղ ժամանակի ընթացքում մեթոդի տեսակէտից յառաջադիմութիւն չեղաւ, անշուշտ այն պատճառով, որ հէնց պարզ կուլտուրական պատմական նկարագիրը նախ նիւթի անհաւատալի մեծ քանակի պիտի յաղթահարէր: Սրան աւելացաւ նաեւ մի այլ բան: Առաջին անձնականութեան շրջանի սկսուող ժամանակը, որը շուրջ 1750-ին սկսուած, վերջանում է մօտ 1820-ին, ամենաուշը 1830-ին, որպէս զի միայն 1870-ին և 1880-ին մի նոր թռիչքի, մի երկրորդ անձնականութեան կեանքի շրջանի սկսուելուն տեղ տար: Այդ միջանկեալ ժամանակում, ամենաուշը 1020-ից սկսում են առաջին շրջանի ձեռք բերածները ոչ թէ աւելի կազմակերպել, այլ աւելի շուտ մինչև այդ հասած դրութիւնը աւելի իմացական դարձնել. յափշտակութիւնը մտածողութեան, ենթադրական ըմբռնումը իմացականօրէն տիրապետութեան տեղի են տալի: Այս մի յետաշրջում է, երբ բնական դիտութիւնների շրջանում բնափիլիսոփայութիւնը տեղի է տալի մեքենագիտութեան նոր զարգացմանը. մի փոփոխութիւն, երբ հոգեկան

գիտութիւնների շրջանում լուսաւորութեան ժամանակի հին բանական փիլիսոփայութիւնը, որը 1680-ից սկսած յաջորդ սերունդների ժամանակ զարգացել էր, նորից ուժեղ կերպով, թէև մի որոշ փոփոխութեամբ նա հանդէս է գալիս: Պատմագրութեան մէջ այս շարժման, որը վերջապէս 50—70 թուականների հոգեկան գիտութիւնների, դեղարուեստի ու բանաստեղծութեան անկման շրջանին ու անպտուղ պատմագրութեան հասաւ, հետեանքն եղաւ անհատական-հոգեբանական նոր ըմբռնողութեան հանդէս գալը. առաջ եկաւ այն, որ դրա հակառակ սօցիալ-հոգեբանական դիսողութեան եղանակը, որը ներքուստ դեռ այնքան չէր ամրապնդուել, չկարողացաւ գերիշխող լինել: Այս երկու հայեցողութիւնների վիճաբանութիւնների մէջ Ռանկէն վարպետ դարձաւ. այս զուգորդութիւնը, որոշ տեսակէտով յաջող և յամենայն դէպս իւրատեսակի, տալիս է նրան և նրա երկերին միշտ մի առանձին տեղ: Վերջապէս ոչ այնքան Ռանկէի, որքան նրա աշակերտների, յատկապէս Զայբէլի գրուածքներում անհատական հոգեբանական ելակէտը յաղթանակ է տանում. միայն թէ այս անկտակածելի տիրապետողի դրութեան ժամանակ կուլտուրական պատմագրութեան ստորադաս գործունէութիւնը ուղղակի չի ժխտոււմ, այլ իբր անգնաս ու անարժէք թոյլատրոււմ է: Սակայն Գերմանիայի պատմական զարգացումը 1815-ից—1870-ը մի առանձին թուիջ է կատարոււմ: Այս միջոցը զուտ քաղաքական գործունէութեան ժամանակ էր. ազգը իւր հոգու բոլոր ոյժով ծգտոււմ էր խիստ ցանկալի քաղաքական միութեանը: Այնպիսի գրուածքներ, որպիսի են Գիգերրիխտի գերմանական կայսրների ժամանակի քաղաքական պատմութիւնը կամ Դրօզդէնի՝ Պրուսական քաղաքագիտութեան պատմութիւնը այս կապակցութեամբ պէտք է իբր անհրաժեշտ երևոյթներ լիշուեն: Ի՞նչպէս կարելի է այն ժամանակ քաղաքական, իսկ այս նշանակում էր որոշ չափով պատմութեան անհատական հոգեբանութեան ուսումնասիրութեան եղանակը ֆնացածներից չգերադասել: Այստեղից էլ հասկանալի է դառնում մեծ մասամբ այն փաստը, որ սօցիալ-հոգեբանութեան

յառաջադիմութիւնը, որը ուրիշ ազգերի մէջ, ինչպէս Ֆրանսացիների մէջ յանձին Կոնտի փիլիսոփայութեան ունեցել էր, Գերմանիայում քիչ ուշադրութեան արժանի եղաւ:

19-րդ դարու վերջին տասնեակները մի լետաշրջում առաջ բերին. 1870 և 1871 թուականները ազատեցին ազգային գոյութեան ու միութեան կոպիտ հոգսերից. ներքին կուլտուրական տարրերի ծաղկումը առաջին տեղը բռնեց: Այս տեղի ունեցաւ ժամանակի հոգեկան կեանքի մի նոր շրջանի սկզբի հովերի աղլեցնութեան տակ. ժողովրդատնտեսութեան ու տեխնիկայի զարգացումը, երկրի վրայ հաղորդակցութեան արագ զարգացումը, բնութեան մէջ և մինչև իսկ ներքին կեանքի սահմաններում կատարած գիտական տիրապետութիւնները, այս բոլորը և այլ իւրումը հազարաւոր ուրիշ, աւելի քիչ արժէքաւոր երևոյթներ առաջ բերին նոր տպաւորութիւնների և տրամաբանական կապակցութիւնների հնարաւորութեան մի անվերջ քանակութիւն. սրա հետ միասին մինչև այժմ եղած կենդանի հոգեկան դործունէութեան մի չստուած ընդլայնումն: Հետևանքն եղաւ հոգեկան դործունէութեան խիստ շերտաւորումն և սրա հետ միասին սօցիալ-հոգեբանական տարրի նորացած ու վեռական առաջ դալը: Գիտութիւնների ամբողջ շարքում այս բանը կարելի է նկատել. առանձնապէս գերմանական սօցիոլոգիայի և մարդաբանութեան վերջին տասնամեակներում ունեցած խորը հետևանքներով լի երևոյթների հիմքը դարձաւ: Պատմութեան շրջանում այս նշանակում էր կուլտուրայի պատմադրութեան արթնացումը այն աստիճան, որ աստիճան սկսեցին մեթոդի զարգացման համար եռանդով աշխատել: Այժմ նկարագրութիւնը չէր միայն գեռ ևս նշանաբանը, ոչ, այլ նաև իմանալը:

Ի հարկէ այժմ պէտք էր սօցիալ-հոգեկան կեանքի բարդ երևոյթները, այսպէս ասած ժողովրդի հոգու ազդեցութիւնները հետազօտել իրենց բաղադրիչ մասերով: Այս ուղու վրայ առաջին քայլը երևոյթների ժամանակագրական բաժանման պէտք է տանէր, երևոյթներ, որոնք մեծ մարդկային համայնքների, որ նշանակում է յատկապէս ազգերի կեանքի ընթացքում, տե-

ղի են ունեցել: Ուրեմն պէտք էր ապացուցանել ու մանրամասն բնութագրել սօցիալ-հոգեկան շրջանները, այս սահմանների մէջ եղած կուլտուրական ժամանակաշրջանները: այս էր ամենառաջին խնդիրը: Յայտնի է, որ նախ Բուրկհարդտը սկսեց այս բանը. նա իւր «վերածնութեան կուլտուրայի պատմութեան» մէջ առաջինը մի օրինակով մանրամասն լուսարանեց այսպէս ասած միջին դարի ու բարձր կուլտուրայի ժամանակի մէջ եղած մեծ հոգեկան տարբերութիւնը: Այսպիսով մի ազդի կուլտուրական ժամանակի չափական ընթացքում զլխաւոր հատուտժներից մէկը ամբացրուած ու նկարագրուած է մի վարպետ ծեռքով: Այստեղից սկսած պէտք է ուղին առաջ տարուէր ընդհանրապէս կուլտուրական ժամանակների ընթացքի մի ամբողջ շարք վերականգնելու համար: Այդ էլ եղել է իմ «Գերմանիայի պատմութեան» մէջ:

Բայց այս ոչ այլ ինչ է, բայց եթէ սօցիալ-հոգեբանական մեթոդի խտանալու սկիզբը: Կուլտուրայի ժամանակները տալ դեռ չի նշանակում սօցիալ-հոգեկան շարժման տարրերն լրբարդիւնքներ տալ, որոնք միայն ժամանակի միջոցներ են, որոնց մէջ այս շարժումը իւր ուժգնութեան ու քանակի տեսակէտից եղած փոփոխութիւններով ընթանում է: Երբ սրանք արդէն գտնուած են, իսկոյն հարց է բարձրանում, թէ արդեօք կուլտուրայի ժամանակների ընթացքի համար հիմնապէս ընդհանուր հոգեկան մեխանիկա կայ և եթէ այն ի՞նչպիսի է և ո՞րն է նրա մէջ երևացող, նրա հիմք կազմող հոգեկան տարրերի գումարը: Եթէ այս պրօբլէմները ևս վճռուեցին, այն ժամանակ առաջ է գալու վերջին, մի ժամանակաւոր վերջնական հարց, թէ արդեօք այժմ հանդէս եկած հոգեկան տարրերը այն մտքով լիրաւի տարրական են, որ նրանք մինչև այժմ դարգացած ժամանակի անհատական հոգեբանութեան արտայայտութիւններում կրկին երևում են թէ ոչ:

Այս հարցերը, որոնք այժմ շօշափուեցին այստեղ, ոչ կարելի է լուսարանել և ոչ էլ նոյնիսկ վճռել: Բայց յետագայ դասախօսութիւններում պէտք է որոնեն այն ճանապարհները, որոնցով դրանց կարելի է պատասխանել մինչև գտնուի այն

ապացոյցը, որ պատմութեան մեծ սօցիալ-հոգեկան շարժումների մեխանիկայի համար նոյն տարրերն ու օրէնքներն են իշխում, որոնց զտել է անհատը ուսումնասիրող ժամանակակից գիտական հոգեբանութիւնը. այսպիսով կրացուի իսկապէս պատմական շարժման տարրական հոգեկան եռսնդր:

Այստեղ մինչև այժմ ասածներից առաջ է դալի մի այլ պարտականութիւն: Եթէ նորադոյն պատմագրութիւնը ընդհանուր պատմական եղելութեան տարրերն է որոնում և նրանց գտնում ու ենթադրում է որոշ հոգեկան անցքերի մէջ, հարց է ծագում, թէ արդեօք նա ընդհանուր ժամանակի հոսանքների նման է շարժւում և դրա համապատասխան էլ առողջ կերպով շարունակուելու ու զարգանալու հնարաւորութիւն ունի: Մի հարց, որին նախ պէտք է պատասխանել: Մի երկրորդն էլ ասում է, եթէ նորադոյն պատմագրութիւնը նկարագրուած ուղղութեանը համապատասխան է, ո՞րն է նրա տեղը ու ազդեցութիւնը միւս գիտութիւնների վերաբերմամբ:

Գերմ. Թարգմ. Pessimist

(Գլ շարունակուի)